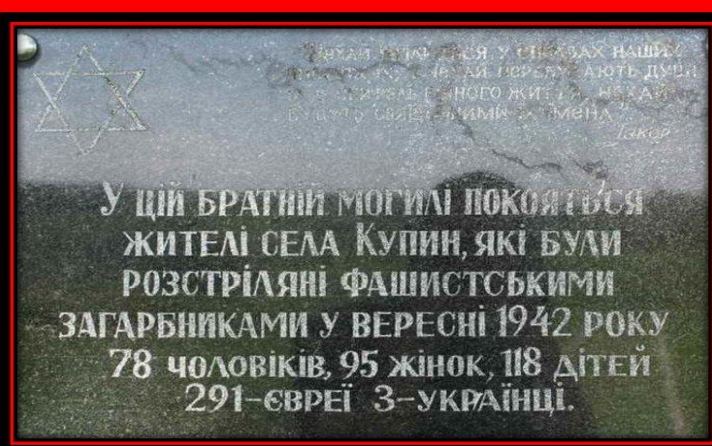

Михайло Гутор

ШОА

в історії єврейських громад: Білогір'я, Вінківців,
Кузьмина, Куніва, Купина.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2026

Домініканський костел та парафіяльний костел. Ляхівці, 1862–1876 рр.²

Білогір'я (до 1946 року — Ляхівці) — селище, адміністративний центр Білогірської селищної територіальної громади Шепетівського району.

Селище засноване 1441 року. Магдебурзьке право отримало з 1583 року.

Перша згадка про Ляхівці датується 1441 роком, коли за привілеєм великого литовського князя Казимира IV стало належати шляхтичу Дениску

¹Lachowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — S.53. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/53; Lachowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1902. — Т. XV, cz. 2. — S. 208. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/208; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. — С. 62-63. — 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Baliński M., Lipiński T. Lachowce // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 928—930. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=194>; Історик-архітектурний опорний план смт. Білогір'я Хмельницької області. URL: <https://www.calameo.com/read/004798737d9fab00afba0>

²Акварель Н. Орди. Ліворуч – двоверховий костел зі шпилем; поруч – монастирські будівлі; праворуч – парафіяльний костел з куполом на багатокутному барабані та колонним портиком. Напис: Костел збудований паном Сенютою 1612. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm; Про минулу історію Білогір'я нині нагадує хіба що величний костел св. Вікентія – той що був закладений у 1612 році Сенютами та у 1780-х роках перебудований Яблоновськими. Храм є візитівкою райцентру – його видно не лише з будь-якої точки селища, а й за кілька кілометрів до Білогір'я. Історія костьолу й монастиря надзвичайно цікава та водночас трагічна. У 1859 році монастир покинули домініканці, у 1869 році він перейшов до православної церкви, яку звідси «вигнали» у 1935 році. Надалі комплекс використовували то як в'язницю, то як будинок культури з бібліотекою, то як відділок міліції, то як друкарню, то як військкомат. У 1991 році понівечений костел повернули невеликій громаді римо-католиків Білогір'я, й через два роки тут оселились отці-паллотини, які й займаються нині відродженням храму.

Мокосійовичу. Пізніше посадачкою Ляхівців була королева Польщі Бона Сфорца.

Князь Юзеф-Олександр-Доброгост Яблоновський збудував тут замок. У 1780-х рр. цей же власник підтвердив містечку магдебурзьке право (вперше надане ще 1583р.), а також надав печатку «ляховецької магдебургії» з зображенням великого герба Яблоновських.

В'їзд до замку.³

У 1612-1660 роках було споруджено сучасні муровані костел та монастир оо.-домініканців коштом Павла-Кшиштофа Сенюти, котрий спочатку сповідував православ'я, потім кальвінізм, на початку XVII ст. – католицизм (тоді і запросив домініканців), а 1616 року прийняв аріанство (Ляхівці навіть називали аріанською столицею Волині). 21 липня 1789 року храм консекрував єпископ-помічник Луцький Хризостом Качковський під титулом Пресвятої Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці і свв. Петра і Павла.

У 1745 році власник Ляховець Йосип-Олександр Яблоновський, нащадок Станіслава Яблоновського, розпочав будівництво, а через сім років завершив великий кам'яний замок на місці зруйнованого колись дерев'яного. Товщина стін нового замку досягала півтора-два метри. В новозбудованому палаці посеред замку була тронна зала на 400 місць з картинною галереєю і бібліотекою. Ляхівці, як і сусідні магнатські маєтки, становили своєрідну державу в державі і були резиденції князів Яблоновських на Волині. Князь Й.О. Яблоновський, претендуючи у свій час на польську корону, давав у своєму палаці пишні прийоми, на які запрошувалось багато польських аристократів. На прийомі князь сидів на троні в горностаєвій мантиї в оточенні натовпу шляхти і челяді. Про безхмарне життя панства, марнотратство та безглуздість шляхетських прийомів і банкетів можна судити з такого прикладу: в магната

³Н. Опди. URL:<https://khmel-pivnich.info/bilohir-iu-580-rokiv-iak-zminiuvayis-liakhivtsi-vprodovzh-istorii/>

Яблоновського на одному з кількадечних банкетів гості з'їли 60 волів, 300 телят, 50 баранів, 150 свиней, близько 20 тисяч голів різної птиці. Щодо напоїв, то лише угорського вина було випито 270 бочок.

Станом на 1885 рік у колишньому власницькому містечку, центрі Ляховецької волості Острозького повіту Волинської губернії, мешкало 2368 осіб, налічувалось 296 дворів, існували 4 православні церкви, 2 каплиці, костел, школа. За ½ версти розташовувалось садиба Леонцине з 3 млинами, ярмарком, винокурним заводом.

Від фортеці подекуди все ще видно вали, а от острова вже немає – він давно став частиною суходолу. У 1880-х роках. на руїнах замку запрацювали винокурня та пивоварня, а у ХХ ст. побудували школу та стадіон. Цікаво, що під час будівельних земляних робіт знайшли дві унікальні бронзові гармати, котрі колись захищали мури фортеці. Побачити їх можна у місцевому районному музеї.⁴

Страшного, непоправного удару життєвим силам української нації завдав штучний голод 1932-1933 років, який призвів до мученицької смерті восьми мільйонів українських селян. Не минув тодішній голод і Ляховеччину. А в 1937-1938 роках кілька десятків чоловік містечка було незаконно репресовано як ворогів народу. Не минула така доля і тодішніх керівників району, зокрема, першого секретаря райкому партії Гомона, голову райвиконкому Молотая, завідуючого райземвідділом Наумова та інших. Невинні жертви сталінських репресій у даний час реабілітовані, правда, більшість посмертно.

На територію Ляховець німецькі загарбники вдерлись 3 липня 1941 року. З перших днів окупації гітлерівці встановили в селищі режим кривавого терору, одразу почали розправу над мирними жителями, особливо з радянським активом. Все єврейське населення Ляховець, Ямполя, Корниці окупанти відправили за колючий дріт, у так зване гетто, що розташовувалось на території нинішньої газодільниці та стадіону. Люди вмирали від голоду, холоду і хвороб. Тих, що залишилися живими, гітлерівці в червні 1942 року розстріляли в яру біля Тростянецького лісу.

Єврейська громада⁵

У 1708 році євреї Ляхівців сильно постраждали від набігів козацьких, шведських та російських військ. Представники міщан та євреїв заявили 5 грудня 1708 року про повне руйнування міста.

У 1765 р. у Ляхівцях мешкало 589 євреїв, у сусідньому місті Корниці 49, а в навколишніх селах 222.

За ревізією 1847 р. «Ляховецьке єврейське суспільство» складалося з 1131 особи. За переписом 1897 р. у Ляхівцях проживало 5401 мешканець, з яких 1384 євреї.

⁴Білогір'я. URL: https://ye.ua/istiriya/4230_Bilogir_ya____storinkami_davnoyi_istoriyi.html

⁵Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том десятый. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 452. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://beket.com.ua/hmelnickaja/belogore/>; Білогір'я. URL: <https://jewua.org/belohirya/>; Lechowicz Descendants. URL: <https://sites.google.com/view/lechowicz>

У 1867 році була синагога.

У 1910 році існували державна однокласна єврейська початкова школа з ремісничим відділенням, Талмуд-Тора, та приватна єврейська чоловіча школа.

ЛЯХОВЦЫ, м. т.-ж. в. Жит. 2217. Разст.: у. г. 46 в., Кривинъ 57 в., в мѣст. Присавъ 3-го стана <i>Страдец-</i> <i>кій Бор. Алдр.</i> Волостное правленіе. Старшина <i>Бѣлинскій П.; плеаръ Сивин-</i> <i>кій М.</i> Мѣщанская Управа. Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальн.г.с. <i>Юринъ Пав. Триф.</i> Почтовая станція земская. Ветеринарный врачъ <i>Порем-</i> <i>бовичъ Іос. Генр. (земскій).</i> Училище 2-хъ классное при- ходское. Завѣдыв. <i>Карначъ</i> <i>Алдръ Никл.</i> Лечебница земская. Врачъ <i>Съ-</i> <i>чинскій Степ. Генр.</i> <i>Акушерка Блюцкая Ел.</i>	Аптека: Бронфентрикеръ <i>Хуна Ицк.,</i> управляющ. Бронфентрикеръ <i>Іойна Хунов.</i> Аптекарскіе товары: Гендельманъ <i>Сруль Шмул.</i> Бакалея: Бекерманъ <i>Рухля Янк.</i> Вякогоринъ <i>Фейга Цалевъ</i> Гершманъ <i>Ицко Янк.</i> Гершманъ <i>Сура Берк.</i> Гурвицъ <i>Финкель Лузер.</i> Кваша <i>Фрейда Арон.</i> Келмисъ <i>Лея Янк.</i> Перценъ <i>Іосъ Сруль-Дув.</i> Пикеръ <i>Брандль Бершк.</i> Рабиновичъ <i>Рухля Ицк.</i> Файгель <i>Рухля Гершк.</i> Файнентель <i>Мендель Шулим.</i> Хусидъ <i>Бася Мендел.</i> Чернышъ <i>Гершко Абр.</i>	Винокуренный заводъ: Борисовой <i>Ю. Е. н-ки, № 39</i> винокурени. заводъ, аренд. <i>Скрипковская В. Г. Осн.</i> 1880 г. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выку- рено въ 1909-10 г. 23064 вед. 40 град. Винныя лавки №№ 877, 878. Галантерея: Зальцбергъ <i>Кива Ицк.</i> Жельзо-скобяные товары: Лернеръ <i>Эль Аврум.</i> Перценъ <i>Эстеръ Іос.</i> Кредитное т-во. Мануфактура: Зельцеръ <i>Шимшонъ Нхил.</i>	Козовой Эль-Нисонъ. Мельницы водяныя (2): Борисовой <i>Юл. н-ки. Год. пе-</i> <i>ремель 30,000 пуд.</i> Трактиры: Ищенко <i>Агафья Троф.</i> Допатченко <i>Филиппъ Харит.</i> Ярмарки: 1 и 15 числа каждаго мѣсяца, если 1 и 15 приходит- ся не въ праздн. день.
---	---	---	---

Єврейські підприємці⁶

Голокост⁷

Згідно з переписом 1939 року, у селі Ляхівці проживало 908 євреїв (51,5% від загальної кількості населення). Ще 331 єврей мешкав у селах тодішнього Ляховецького району.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували село 3 липня 1941 року. За два тижні, що минули від початку німецького вторгнення, невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід. Деяких євреїв-чоловіків було мобілізовано до Червоної армії, інші пішли до неї добровольцями. Під час німецької окупації в Ляхівцях залишилося близько 700 євреїв.

У липні та серпні 1941 року справами села керувала німецька військова комендатура (Ortskommandantur). Німецький комендант призначив сільського старосту та організував допоміжну поліцію. У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Село стало районним центром у межах округи (Gebiet) Ізяслав. Посаду гебітскомісара обіймав оберфюрер СА Кнохенгауер.⁸

Улітку та восени 1941 року в селі запровадили низку антиєврейських заходів. Було створено юденрат. Євреї мусили носити розпізнавальні знаки:

⁶Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – С. 850-851. – 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁷LIAKHOVTSI. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1406. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Білогір'я. URL: <https://jewua.org/belohirya/>

⁸BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр – тепер BA-B та в NARA), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisation splan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942 [Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 р.], виданий начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 р.

спершу пов'язки із зображенням Зірки Давида, а згодом — жовте коло. Їм заборонялося залишати межі села.

У вересні 1941 року німецька влада створила в Ляхівцях гетто. Туди також переселили сотні євреїв із сусідніх містечок Ямпіль і Корниця. (У 1939 році єврейське населення Ямполь становило 1058 осіб; у 1923 році в Корниці проживало 322 євреї.) Для цього виділили дві вулиці, де розташовувалося близько 50 переважно старих будинків із долівками. Територію гетто обнесли колючим дротом і взяли під охорону українські поліцаї із собаками. Мешканці гетто рідко бачили німців; натомість місцева поліція супроводжувала їх на поля сусіднього колгоспу для збирання картоплі та цукрових буряків.⁹

Біля братської могили, 1970-1980-ті роки. Фото з архіву Іди Крітман.

Узимку 1941–1942 років у гетто панували сильний холод і голод. Деяким євреям вдавалося нелегально проносити їжу до гетто, повертаючись із робіт за його межами, що допомагало їхнім родинам вижити. Крім того, окремі євреї, які мали друзів-неєвреїв поза гетто, залишили їм частину свого майна під час створення гетто. Дехто з цих неєвреїв, своєю чергою, приносив їжу до гетто й перекидав її через паркан.¹⁰ Наприкінці 1941-го та на початку 1942 року в селі відбулися перші розстріли. Було вбито понад 160 осіб.¹¹

27 липня 1942 року німецькі сили безпеки ліквідували гетто в Ляхівцях.¹² Близько 2300 осіб було розстріляно на луці поблизу села Тростянка.¹³ Цей

⁹ Свідчення Іди Крітман, у виданні: Zabarko, Holocaust in the Ukraine, С. 147–148.

¹⁰ Там само.

¹¹ ДАРФ, 7021-64-801, арк. 356.

¹² Свідчення Іди Крітман. За іншими даними, розстріл відбувся в червні 1942 р.; ДАРФ, 7021-64-801, арк. 373.

¹³ ДАРФ, 7021-64-801, арк. 354, 373. Цілком імовірно, що ця цифра щодо кількості жертв є завищеною.

масовий розстріл, імовірно, здійснив підрозділ поліції безпеки та СД із відділення (Aussendienststelle) у Старокостянтинові за сприяння німецької жандармерії та української поліції.

З гетто врятувалося дуже мало людей. Іді Крітман вдалося втекти за тиждень до ліквідації гетто завдяки шкільній подрузі, яка підкупила місцевого поліцейського, віддавши йому новий велосипед. Крітман переховувалася в сараях, на горищах, у стогах сіна та ямах, доки на початку березня 1944 року.¹⁴

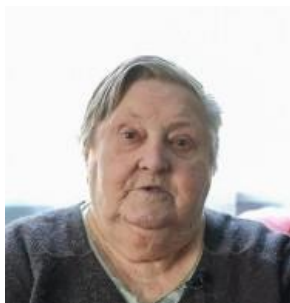
Розпочато роботу над меморіалізацією місця масового розстрілу євреїв Історія відновлення пам'яті почалася з випадкового спогаду. Під час поїздки на Західну Україну бізнесмен і філантроп Олег Мойсейович Перцев згадав назву містечка Ляхівці — батьківщину своєї родини. Сьогодні це селище Білогір'я на Хмельниччині, де під час нацистської окупації у 1941–1942 роках було знищено близько 3,5 тисяч євреїв із навколишніх населених пунктів.

Саме тут, у лісі на місці масового розстрілу, поховані й шестеро родичів Перцева. Братська могила тривалий час залишалася без офіційного статусу та належного впорядкування. Дізнавшись про це, меценат долучився до роботи зі збереження пам'яті. За його ініціативою та фінансуванням встановлено нову огорожу довжиною близько 180 метрів, облаштовано вхід до меморіальної ділянки та встановлено окрему стелу в пам'ять про загиблих членів родини. Також надано фінансову підтримку місцевому музею і благодійному фонду, що займаються збереженням історії знищеної громади. Разом із представниками місцевої влади та громади обговорено подальші кроки — отримання офіційного статусу братської могили та створення повноцінного меморіального комплексу.

Поминальну церемонію на місці трагедії провів рабин міста Хмельницького.

За словами Олега Мойсейовича Перцева, ця робота лише починається. Його мета — привернути увагу українських та міжнародних інституцій до місця трагедії й забезпечити системне збереження пам'яті про тисячі безвинних жертв Голокосту.

Ця історія — приклад того, як особиста пам'ять може стати поштовхом до великої справи. Адже навіть одна людина здатна повернути історії імена, а місцю трагедії — гідну пам'ять.

Допит свідка¹⁵

Раїса Т., 1929 року народження: «Ю: Ви випадково не пам'ятаєте якісь імена? Свідок: Звичайно, пам'ятаю. Імена тих, з ким я дружила. Була сім'я, що жила прямо через дорогу. Їхнє прізвище було Гербер. У них була дитина-інвалід. Їхню старшу дочку звали Туня, а також була молодша дочка, Шіва, вона була красунею. Я пам'ятаю її, вони пошили їй сукню з бордової вовни, вона була молодша за мене, її сестра була старша, ми разом вчилися. У неї була голова, повна

¹⁴ Свідчення Іди Крітман.

¹⁵ Страта євреїв у Білогір'ї. URL: <https://www.yahadmap.org/#village/bilohirya-former-lyakhovtsy-liakhivtsi-khmelnyskyi-ukraine.1863>

каштанових кучерів. А ця сукня... Мабуть, це було якесь свято. Єврейське свято, і вона була опшатно вбрана. А на комірі у неї була краватка-метелик, зроблена з червоної атласної стрічки. Це було так гарно, і ця дівчина була така гарна... Ю: Чим займався батько родини Гербер? Свідок: Він був торговцем. Як у минулому, були люди, які заробляли на життя обміном речей. Вони брали яйця і давали тканину. Все було дуже дорого. Їх було дуже мало... Тканини були в наявності. Радянський режим щойно прийшов до влади, і вони знищили все, що було. Ось так воно і було. І був ще один хлопчик, з яким я гралася, ми дружили, його звали Мусік. У нього було світле волосся та блакитні очі; він був дуже гарним маленьким хлопчиком. Коли їх розстріляли... Кажуть, що коли вони їх розстрілювали, він забирав у них одяг і просив відпустити. Його не відпустили. Я пам'ятаю його все своє життя. Наш клас у школі був майже повністю єврейським. З 35 учнів лише 8 були православними, українцями. Хоча це був не єдиний клас у школі. У школі було багато класів, близько 4. Ю: Чим займалися батьки Мусіка на життя? Свідок: Його батько також працював у провізії. Я забула їхнє прізвище. Коли німці увійшли в село, його батька вбили. Його вбили з гармати. Ми копали окопи, він був з українцями. Він був в окопі. Я не знаю, як він там опинився, у будь-якому разі вони ховалися в тій ямі». (Свідок № 2794U, опитаний у Білогір'ї 21 вересня 2020 року).

Радянські архіви¹⁶

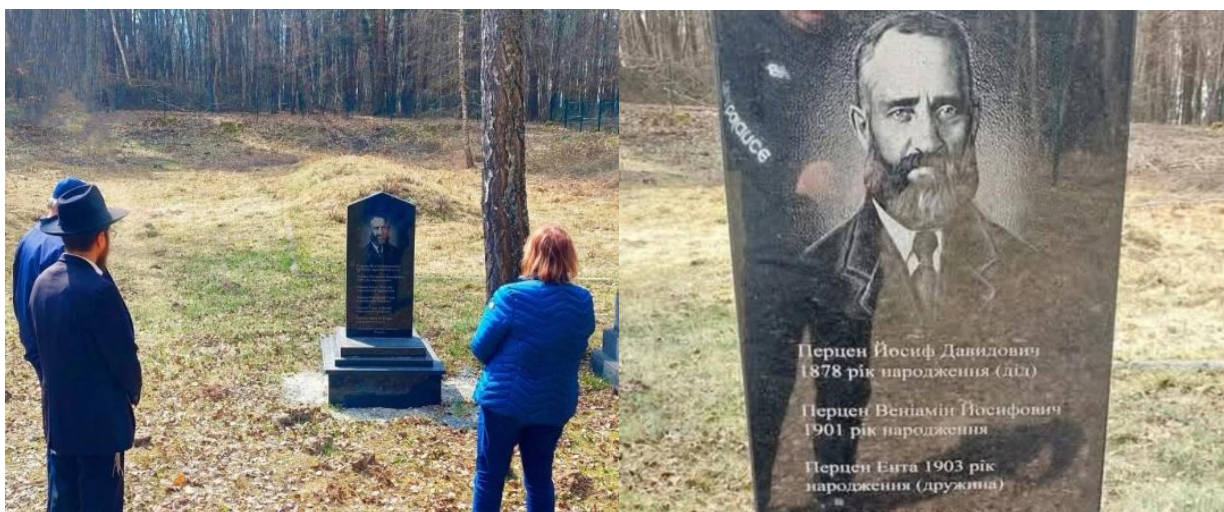
«У червні 1942 року голова колгоспу «Жовтень» [нерозбірливо] отримав наказ призначити 25 робітників з колгоспу на роботу в поліцію Ляховського повіту. Я був одним із них. Наступного дня, о 4-й ранку, ми прибули до відділку поліції з лопатами; нас там зібралося 74 за наказом начальника поліції Аркадія А. Десять чи дванадцять українських поліцаїв вишикували нас і відвели приблизно за 300 метрів від села Тростянка, на узлісся, де знаходилися кар'єри, тобто там, де з кар'єрів видобували пісок для ремонту доріг. Там нас зупинили. Начальник поліції А. та [нерозбірливо], прізвища якого я не знаю, начальник жандармерії, взяли мірну вудку та виміряли глибину та довжину ями. Нас змусили викопати дві ями. Після цього вони пішли, а о 14:00 Павло Г., голова місцевої адміністрації, подивився на ями та сказав нам копати глибше, щоб запобігти втечі [жертв]. Тоді ми запитали його, для чого ми копаємо ями, Г. відповів, що для закопування різних військових трофеїв – мін, боєприпасів тощо. Водночас він наказав нам закінчити копати дві ями до 20:00, а потім пішов. Увечері А., начальник поліції та начальник жандармерії знову прибули на місце, де ми якраз збиралися закінчити копати ями. Тож начальник жандармерії виміряв глибину ями та наказав нам зробити її на два метри глибшою, що ми й зробили. Тільки тоді ми зрозуміли, що копаємо ці ями для єврейського населення. Коли ми закінчили копати ями, українські поліцейські, які охороняли нас, щоб запобігти нашій втечі, вишикували нас і відвели додому, попередивши, щоб ми нікому не розповідали. Нам сказали сказати кожному, хто запитає, що ми ремонтуємо дороги. [...]» [Показання місцевого

¹⁶ Страта євреїв у Білогір'ї. URL: <https://www.yahadmap.org/#village/bilohirya-former-lyakhovtsy-liakhivtsi-khmelnytskyi-ukraine.1863>

реквізованого селянина Фоми Й., 1891 року народження в Ляхівцях, передані Радянській державній надзвичайній комісії у травні 1944 року; ДАРФ 7021-64-801]

Братська могила, 2022 р.¹⁷

9

Поминальну молитву за шестеро родичів Перцева провів рабин міста Хмельницького.

¹⁷URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1483819662051053&set=pcb.1497587564033764>

Палац Косельських¹⁹

Вінківці (у 1927—1938 роках — Затонськ) — селище в Україні, у Вінковоцькій селищній громаді Хмельницького району.

Першу писемну згадку про Вінківці знаходимо в податковому списку 1493 року. Тоді в поселенні нараховувалось 14 *димів* (податкових одиниць).

У 1616 році польський шляхтич Станіслав Лянцкоронський (бл. 1585—1617, подільський воєвода, галицький каштелян, плоскирівський староста) купив кілька маєтностей на Поділлі в Ліховських, зокрема, Вінківці²⁰.

¹⁸Wońkowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — Т. XIII. — S. 937—938. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/937; Wońkowce, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 702. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/702; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. Drugie przejrane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 377-381. — 444 s.; Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda S[yn]ów, 1909. — Cz. 1. — t. 13. — S. 336. (пол.)

¹⁹Палац був закладений на узгір'ї, головний фасад палацу був дворівневий, а тильний — трирівневий. Нижній поверх становила аркадова галерея з терасами наверху. Посередині тераси знаходився ганок з чотирма колонами, поєднаних угорі аркадами. На цих аркадах спиралася верхня менша тераса. З ганку до парку вели двобігові сходи. Дах палацу був плоским. Палац Косельських наскільки перебудували і спотворили у радянський період, що нині він мало схожий на палац, та і взагалі на будівлю 19 століття. Зараз у палаці лікарня; URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R2.htm

Після 1863 року Кароль Косельський (пол. *Karol Kosielski*) вибудував у Вінківцях палац у «волооському стилі», який був однією з найкращих резиденцій в околицях. Архітектор палацу не відомий, з 19 ст. залишилися два малюнки Наполеона Орди.

У 1893 р. Вінківці мали 319 осад, 2541 мешканця, православну церкву, парафіяльний костел, синагогу, 2 єврейських молитовних будинки, 1-класну школу, аптеку, 20 крамниць, 3 млини, 40 ремісників. Мало передмістя — Березівку, Майдан, Татаринку. Римо-католицька громада разом з вірними з навколишніх сіл налічувала 4415 чол.²¹

1 листопада 1920 року представники єврейської громади міста урочисто, з Торою, вітали Головного Отамана УНР Симона Петлюру в місті (супроводжували генерал Всеволод Петрів, ад'ютант — полковник О. Доценко, представники генштабу Армії УНР). Після виконання Гімну бурмістр із рабинами підніс хліб-сіль на рушнику²².

ВОНЬКОВЦЫ, м. съ в. Воньковецкимъ Майданомъ, Осламовск. в. Жит. 5636. Разст.: у. г. 25 в., Деражня 35 в., вт мѣст. Мѣщанская Управа. Почтово-телеграф. Отдѣленіе. Акцизный надзоръ. Старшій штатный контролеръ Ватырѣвъ П. В. Церковь православная. Р.-католическій костель. Молитв. дома еврейск. (4). Училище одноклассн. сельское. Аптека: Зубовская Еф. Фед. Аптекарскіе товары: Дайчманъ Шоель Мошк. Розенблитъ Сима Ицк. Бакалея: Гендельманъ Абр. Гершк. Глузманъ Бенц. Мошк. Гольдштейнъ Овшій Шмул. Перельманъ Хаимъ Рувин. Тейманъ Іосъ Зелъм. Файнштейнъ Ицко Мошк. Файнштейнъ Мошкѣ Рувин. Шафирманъ Ицко Пейсах. Швасбергъ Шмуль Ар. Вина виноградна: Фельманъ Хаимъ Айзик.	Винокуренный заводъ: Косеньскіе бр., № 63 винокуренный зав. Произв. спиртъ изъ хлѣба и картофеля. Выкурено въ 1909-10 г. 64412 вед. 40 град. Винная лавка № 1322. Галантерея: Клантерманъ Ривка Хаим. Гороха экспортъ: Косельскій Б. К. Косельскій К. К. Косельскій М. К. Желѣзо-скобяные товары: Авербухъ Перля Нут. Ройзенблитъ Шая Коцел. Кожевенные товары: Бурдманъ Мошко Шмул. Мануфактура: Берманъ Двойра Хайкел. Вайнштейнъ Волько Ицк. Лернеръ Б. Ш. Перельмитеръ Зелъм. Зиндел. Розенблитъ Абр.-Мойше Шмул. Розенблитъ Кисель Коцел. Узинбаргъ Іона Іос. Узинбаргъ Лея. Узинбаргъ Шлема Іос.
---	---

Єврейські підприємці²³

²⁰Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne S. Orgelbranda S[yn]ów), 1909. — Cz. 1. — t. 13. — S. 336. (пол.) URL: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416455/display/Default>

²¹Wońkowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — T. XIII. — S. 937—938. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/937

²²В. Сергійчук. Симон Петлюра. — К.: Україна, 2004. — 448 с. — С. 322.

²³Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях., Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. — С. 1059. — 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

Єврейська громада²⁴

У 1784 р. у Вінківцях проживало 280 євреїв, в 1847 р. – 1341, у 1887 р. євреї становили 51,4% населення, в 1897 р. – 1768 євреїв (56,1%), в 1923 р. – 1634, в 1926 р. – 1643, 1939 р. — 2251 євреї (52%).

Рабином у кінці XVIII ст. був Іцик Йоселевич, який проводив у 1784 р. перепис єврейського населення.

На початку XIX ст. основні заняття єврейського населення - ремесла (кравецький, шевський, столярний, каменерізний, гончарний, ткацький промисли) та торгівля.

У 1836 р. проти кагала Вінковоць було порушено справу за звинуваченням у вбивстві донощиків, які повідомляли владу про євреїв, що ховалися від рекрутчини.

25 єврейських сімей у 1851 р. було переведено у «землеробський стан» у с. Карачинці.

У 1889 р. у Вінківцях були 3 синагоги (1913 р. — 5), єврейський цвинтар; рабином 1890 р. був Абрам Данцир.

У 1904 р. міщанським старостою обрано Беньюмена Ейкельмана, тоді ж у Вінківцях працювала мануфактура Розенбліта. У 1907 була відкрита талмудтора, створена єврейська бібліотека. Діяла організація Бунда, з ініціативи якої було сформовано загін самооборони.

У 1910-х роках. виник сіоністський гурток (керівник Ш. Лейвонт).

У роки Громадянської війни багато євреїв загинули від голоду та епідемій.

1925 р. працювала єврейська трудова 3-річна школа (83 учні, 2 вчительки), 50 єврейських дітей навчалося в українській школі, більшість дітей відвідували хедер або вивчали іврит у приватних викладачів. Підпільно діяли осередки «Ге-Халуц» та організації сіоністської молоді, члени яких зазнавали переслідувань з боку влади.

У 1927 р. утворено єврейську селищну раду.

Голокост²⁵

Війська 17-ї німецької армії окупували Вінківці 11 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, яка створила міську раду та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Вінківці стали районним центром у складі гебіту Дунаєвичі, де гебітскомісаром був Gemeinschaftsführer Едуард Еггерс.²⁶ У Вінківцях також

²⁴Єврейська енциклопедія. URL: <https://beket.com.ua/hmelnickaja/vinkovcy/>

²⁵Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1488-1489. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – с. 55, 58. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004.

²⁶ВА-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisations plan der besetzten Ostgebieten nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. Vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року).

був пост німецької жандармерії, який взяв на себе контроль над місцевим загоном української поліції.

Десь влітку чи восени 1941 року німецька влада створила гетто у Віньківцях. За розповіддю Сіми Лернер, одного дня вона повернулася з іншого села, і український поліцейський повідомив їй, що їй доведеться приєднатися до всіх інших євреїв у гетто. Він особисто супроводжував її до гетто, де їй видали жовті нашивки на грудях і спині, щоб показати, що вона єврейка. Німці обгородили гетто, щоб ніхто не міг вийти. У її квартирі три сім'ї жили разом у переповнених умовах. Їх зобов'язували виконувати різні примусові роботи, такі як будівництво мостів і доріг. У квітні 1942 року всіх дітей зібрали та супроводили на головну площу. Там їм сказали, що вони можуть ходити лише в певних частинах міста, тоді як собакам дозволяли ходити, куди вони хочуть. Потім їх усіх відправили назад до гетто.²⁷

У травні 1942 року відбулася ще одна облава. Батько Сіми сказав їй, що вона не повинна з'являтися на облаву, оскільки вона нічого поганого не зробила, тому він сховав її, а всі інші пішли. Невдовзі вона почула багато пострілів і одразу зрозуміла, що відбувається. У лісі поблизу Віньківців була підготовлена яма, і євреїв відвели до цієї ями, а потім розстріляли. Тим часом Сіма втекла до будинку своєї тітки – неєврейки, де вона сховалася. Згодом її перевели до іншого будинку неподалік. Тут вона жила в підвалі і ніколи не виходила на вулицю. Під час наступної облави її дядька та діда вбили. Сіму не знайшли під час цієї облави, але вона втекла з Віньківців.²⁸

Радянські та інші джерела вказують на те, що наприкінці весни та влітку 1942 року у Віньківцях було проведено дві чи три акції проти євреїв. Повідомляється, що ці акції відбулися 14 квітня, 9 травня та 6 серпня. Акції, ймовірно, були організовані загоном поліції безпеки та СД з аванпосту (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському за сприяння німецької жандармерії та української поліції. Радянські джерела вказують на те, що у квітні було вбито 1875 євреїв, а у травні – 450, але ці цифри, ймовірно, завищені. Згідно з німецьким звітом, 703 євреї були розстріляні у «Вонківцях» (ймовірно, Віньківцях) та Сибківцях 6 серпня 1942 року. Ці останні євреї, яких розстріляли, ймовірно, були рештою кваліфікованих ремісників та їхніми родинами. Ймовірно, що близько 1875 євреїв було розстріляно у Віньківцях у 1942 році.²⁹

Інший єврей, який вижив, Йосип Шаліта, дав короткий опис гетто у Віньківцях. Він стверджує, що воно складалося приблизно з п'яти чи шести будинків, згрупованих разом, в яких проживало близько 300 осіб. Навколо дворів будинків був колючий дріт, а за ним — ворота. Їжа, яку мали євреї, була жахливою та обмеженою, оскільки людей було так багато. Умови життя були жахливими через перенаселеність; люди спали дуже мало, лежачи, де могли знайти місце на підлозі. Євреї працювали в сусідньому колгоспі. Робота була

²⁷ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 6955, свідчення Сіми Лернер.

²⁸ Там само.

²⁹ IPN (Інститут національної пам'яті, Варшава (паніше GKSZpNP), Zbiór zespołowszczatkowych ednostek SS i policji, sygn. 77, р. 2, Sipo- Aussenstelle Kamenez Podolskto KdSDr. Pützin Rowno, August 6, 1942; ДАФФ, 7021-64- 95, pp. 208– 209.

жахливою, але люди вважали, що їм безпечніше, якщо вони принесуть користь. У гетто був порядок; люди зверталися один до одного за допомогою. Якось люди дізналися, що поліція планує чергову акцію за два дні. Шаліта знав, що він мусив втекти, йому вдалося проповзти крізь колючий дріт і покинути Вінківці. Однак його свідчення проблематичні, оскільки він датує свою втечу з гетто вереснем 1943 року, перебуваючи там лише один місяць. Можливо, він помилився трохи більше ніж на рік і описує гетто в період, що передував його ліквідації на початку серпня 1942 року; або, можливо, він описує наступний табір примусових робіт чи залишкове гетто для євреїв у Вінківцях у 1943 році.³⁰

Під час окупації у Вінківцях діяла підпільна група, яка налічувала 11 членів. Серед них було четверо євреїв: Лейба Ейдельман, Іцик Розенфельд, Янкель Купершміт та Шмуель Фудіман. Маючи радіоприймач, підпільники слухали Москву і, передаючи звістку про становище на фронті, вели агітаційну роботу серед населення. Вони розпочали збір зброї та вибухівки, готуючись до своєї першої диверсії – нападу на жандармерію, але були видані, та 12.4.1942 заарештовано 9 з 11 членів організації. 5.6.1942 за вироком німецького польового суду всіх заарештованих, у т.ч. 4 євреїв, розстріляли у Дунаївцях.

Допит свідка.

Марія Т., 1914 року народження: «Місцеві жителі заздалегідь викопали велику яму. Її викопали за день до страти. Їм просто сказали викопати яму без жодних пояснень, для чого вона потрібна. Вона була 10 метри завдовжки, 4 метри завширшки та дуже глибока. Перед розстрілом євреїв змусили роздягнутися. Їхній одяг також обшукували, бо шукали заховане золото та інші цінності. Після страти одяг забрали. Найкращий одяг забрали німці та місцева поліція, але все лахміття залишили. Деякі місцеві жителі ходили та забирали, бо були бідні та не мали чого одягнути. Це були жахливі часи». (Свідок № 695U, опитаний у Вінківцях 22 серпня 2008 року).³¹

³⁰VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), № 32327, свідчення Йосипа Шаліти.

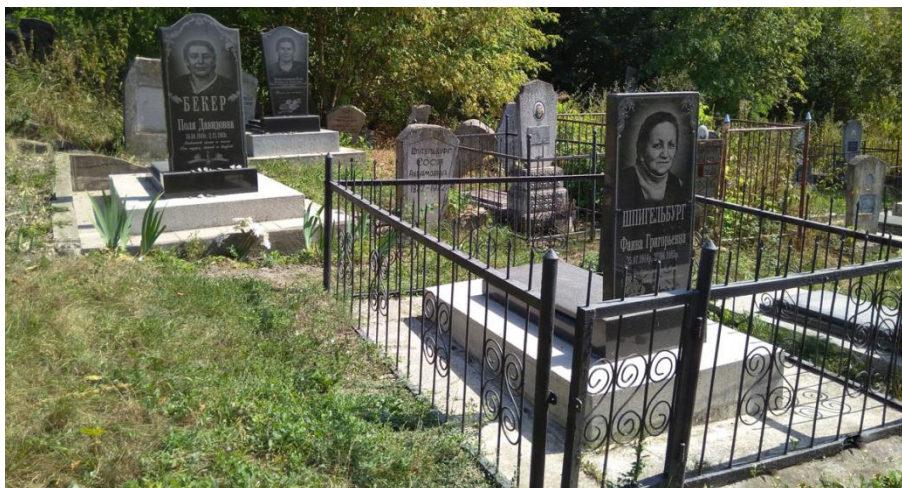
³¹Розстріл євреїв у Вінківцях URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vinkivtsi-vonkovtsy-khmelnytskyi-ukraine>.326

Радянські архіви

«Влітку 1942 року я брав активну участь у розстрілі близько 1000 радянських мирних жителів у місті Віньківці, куди я поїхав разом із групою поліцейських з Дунаївців. Моя участь полягала в тому, що я був в охороні і охороняв місто Віньківці, коли євреїв зібрали в одному місці, щоб вони не могли втекти. Потім я під охороною провів цю колону до місця розстрілу, а також охороняв їх, щоб вони також не могли втекти з-поблизу ями, де проводився розстріл». [Свідчення колишнього члена української допоміжної поліції Олександра О, дані Радянській державній надзвичайній комісії (ЧГК) 30 травня 1944 року; ДАРФ 7021-64-798]

Пам'ятник жертвам Голокосту на єврейському цвинтарі.³²

Єврейський цвинтар у Віньківцях.³³

³²Напис на пам'ятнику: «Тут поховані громадяни єврейської національності, жорстоко закатовані німецькими вироками, 49 осіб, 9 травня 1942 року, місто Віньківці». URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=46152>; Точний період заснування цвинтаря невідомий. Він згадується на російських картах 1907 року, а пізніше — на польській карті 1939 року. Свідчення існування цвинтаря також згадуються в Російській єврейській енциклопедії 1889 року, тому можна припустити, що цвинтар існував вже наприкінці 19 століття.

Кузьмин, 2016 р.³⁵

Кузьмин — село у Городоцькій міській територіальній громаді Хмельницького району. 16

Перша письмова згадка про поселення датується 1494 р. На той час воно називалося Сапешин — на честь власників — литовських магнатів Сапег (Сапіг). Топонім Кузьмин, зауважимо, теж «сапешного» походження та пов'язаний з Казимиром (Кузьмою) Сапегою. По тому Кузьмин належав Гербуртам, Стадницьким та Граб'янкам.

У 1778 році в містечку налічувалося 282 будинки, діяло 6 корчем.

У 1825 р. тут діяла підпільна група «Товариства об'єднаних слов'ян».

У XIX ст. в містечку проводилося 12 ярмарків, працювало 3 водяні млини, кілька вітряків, гуральня, цегельня, 3 корчми та трактир.

З 1869 р. функціонувало однокласне народне училище, з 1892 р. — жіноча церковно-парафіяльна школа. Духовні запити населення задовольняли православна церква та єврейська синагога.

З 1905 року в селі діяв дитячий притулок.

³³URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/vinkivtsi-jewish-cemetery/>

³⁴ Kuźmin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — S. 9. (пол.). URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/9; Кузьмин / О. С. Момот // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok. 1554—1620) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. — Т. XXIV/3, zeszyt 102.— S. 485.

³⁵ URL: <https://zbruc.eu/node/50366>

Населення Кузьмина у 1913р. становило 4262 особи.

На фронтах Німецько-радянської війни загинуло 208 чоловік.

Єврейська громада³⁶

У 1847 році у Кузьміні проживав 641 єврей, до 1865 року діяло дві синагоги. До 1897 року громада становила вже 830 осіб. На початку 20 століття євреям належали аптека, цегельня, трактир, лавка та млин.

1918 року в Кузьміні стався погром і вже до 1923 року єврейське населення скоротилося до 453 осіб.

Кузьмин, синагога. 2004 р.³⁷

Кузьмин, синагога. 2024 р.³⁸

Голокост

7 липня 1941 року через Кузьмин суцільним потоком посунули від Лагодинець німецькі мотоциклісти та кавалерія. Вони лише на короткий час зупинилися в селі, щоб перепочити, помитися біля колодязів, і вирушати далі. Населення вони не зачіпали. Це були частини 40-го армійського корпусу. Так Кузьмин вступив в період майже трьохрічної німецької окупації.

Через кілька днів у селі з'явилися представники нацистської окружної адміністрації, які оголосили, що Кузьмин стає окремою волостю. Ця волость

³⁶ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). — с. 900. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 10, 70. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Краси́лів Єврейський. URL: <https://jewishkrasilov.org.ua/kuzmin-okupaciya-sela-ta-dolya-miscevix-yevre-v-v-1941-1942-гг.; Байдич О., Гринюк Я., Кузьмин. Літопис історії. — Хмельницький, 2001. — 396с>

³⁷URL:https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Synagogue_in_Kuzmyn,_Horodok_Raion#/media/File:%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0_%D0%9A%D1%83%D0%B7%D1%8C%D0%BC%D0%B8%D0%BD.jpg

³⁸ В архітектурі божниці яскраво простежуються фортифікаційні риси, що характерні для оборонних синагог XVI-XVII ст. Лише товщина стін тут звичайна, а не “фортечна” як у давнину. Оборонні риси тут швидше данина традиції. У повоєнні роки в синагозі була крамниця, по тому — облаштували пекарню. Наразі споруда стоїть пустою, а всередині утворилося стихійне звалище. Старожили згадують, що підлога в синагозі була вимощена яскравими візерунчастими кахлями, а на 2-й жіночий поверх вели дерев'яні сходи, прикрашені химерним різьбленням. URL: <https://ukrainaincognita.com/ru/selo-kuzmyn-zavdiaky-pozhezhi-u-stariy-synahozhi-vidkryvsia-davniy-stinopys-foto>

підпорядковувалась Красилівській райуправі, а та в свою чергу, Антонінському гебіткомісаріату. В село призначався волосний старшина, створювалася міліцейська (пізніше поліцейська) комендатура.

В перші ж дні окупації на облік було взяте все єврейське населення Кузьмина. Спочатку його використовували на найважчих роботах в громадському господарстві. Працювали євреї під наглядом місцевих поліцаїв.

В серпні 1941 р. відбувся перший розстріл кузьминських євреїв, 5 сімей, включаючи маленьких дітей, вивели до так званого "окопу" і пострілами в потилицю вбили біля тридцяти ні в чому не повиних душ. Здійснювали цю акцію спеціально викликані до Кузьмина михайловецькі поліцаї. Розстріляних закопали біля підніжжя "окопу", а щоб не було ніякої епідемії, завезли машину вапна і заклали ним місце поховання.

Навесні 1942 р. євреїв Кузьмина почали переводити в Красилівське гетто, а звідти – в табір між Манівцями та Росоловцями. Майже всі в'язні цього табору були розстріляні в манівецькому лісі. Скільки ж загинуло в роки окупації кузьминських євреїв достеменно встановити не вдалось поки-що. За деякими даними їх кількість складає 259 осіб.

На місці їхнього розстрілу тепер встановлений пам'ятник жертвам голокосту. Уродженцями Кузьмина, на єврейському кладовищі в Манхеттені (Нью-Йорк, США) також споруджено пам'ятник кузьминським євреям.

Братська могила розстріляних євреїв з Кузьміна

Пам'ятний знак на єврейському кладовищі Кузьмина.³⁹

Мацева на єврейському цвинтарі. Кузьмин, 2024 р.⁴⁰

³⁹Точний період заснування цвинтаря невідомий. Ймовірно, єврейський цвинтар у Кузьміні був позначений на картах 19 століття. Можна припустити, що він був заснований у 19 столітті. За словами місцевих жителів, цвинтар був зруйнований у 1940-х роках. Пам'ятний знак встановила Об'єднана єврейська община України спільно з Єврейською громадою Старокостянтинова. Встановлення профінансували сім'ї Найгерцик, Мовер, Півень та Худяк, чию родичку Хану Геймахер з Кузьмина було вбито під час Шоа. Організацією встановлення пам'ятного знака опікувався директор Старокостянтинівської єврейської громади Олександр Шапіро.

Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та св. Михайла Архістратига⁴²

Кунів — село в Плужненській сільській громаді Шепетівського району.

Перша згадка про село датується 1545 роком, в описі Кременецького замку, де в числі городень була городня Семена і Михайла Яловицьких з Кунева. Крім цього в 1569 році в грамоті короля Жигимонта Августа про прилучення Волинської землі до Польщі. В 1582 році платив з Кунева Пйотр

⁴⁰ URL: <https://ukrainaincognita.com/selo-kuzmyn-zavdiaky-pozhezhi-u-stariy-synahozhi-vidkryvsia-davniy-stinopys-foto>

⁴¹Kuniw, Kuniów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — Т. IV. — S. 879. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_IV/879; Кунів / Я. М. Качур // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016.; Микола Крикун, Олекса Піддубняк. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього. URL: <https://history.org.ua/JournALL/socium/9/7.pdf>; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 586-581. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński Starożytna Polska Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. T.2, Warszawa. — 1886. — С. 333-334. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11126/edition/18060/content>; Микола Крикун Воеводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. — С. 42, 51-56, 58-60, 62-67, 70-84, 86-90, 241. — 702 с. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-617-607-240-9/978-617-607-240-9.pdf>

⁴² У 1832 році у селі спорудили сучасний мурований храм. 1930 року святиню закрили, а з часом її передали православним. 20 листопада 1991 року було зареєстровано парафіяльну спільноту; згодом повернули зруйнований костел. URL: <https://rkc.in.ua/index.php?m=k&p=hmizkuud>

Буцацький-Творовський⁴³ 8 «димів» і 3 город. Після Єловицьких, село перейшло до Малинських, а від них до Яблоновських.

В містечку була дерев'яна церква на місці старої 16 століття, церковно-парафіяльна школа з 1886 року, 2 гарбарні й броварня, мурований костел. В другій половині 19 століття в селі 131 двір, 1036 українців, 75 поляків і 800 євреїв.

В 1831 році Кунів конфісковано і передано до московської казни.

Колись в селі стояв палац Яблоновських, оточений гарним парком, від якого залишилися тільки руїни.

За переписом 1911 року в Куневі було 2826 жителів, волосна і міщанська управа, пошта, телеграф, земська поштова станція, агроном, акушерка, аптека, 3 аптечні склади, 32 крамниці, водяний млин, позичкова каса, 1 ресторан і 12 ярмарків щорічно. В містечку були залишки валів старого замку.

КУНЕВЪ, м. т.-ж. в. Жит. 2826. Разст. у. г. 15 в. Крп- ини 27 в., 2 в. мѣст. Болотное правленіе. Старшина Романчукъ В.; писарь Жу- ковъ М. Мѣщанская Управа. Почтово-телеграфн. Отдѣленіе. Начальн. тт.с. Малиновскій Августинъ Леон. Почтовая станція земская. Агрономъ участковый Чуйков- скій Аздръ Ант. Лечебница земская. Врачъ Батъ Як. Мойс. Акушерка Череховская Евфрос. Аптека: Гохбергъ Фрида Пейсах., уп- рава. Рубинштейнъ Ар. Аптекарскіе товары: Куневскій Айзакъ. Рубинштейнъ Аронъ. Мордк. Финштейнъ Симъ Дув. Бакалей: Барбахъ Ента Овш. Влахъ Песа Мошк. Бродская Шейндля Лейб. Вайнштейнъ Шмуль Гершк. Видра Гитля Герш. Гераль Рухля-Дей Бенюм. Гольдштейнъ Итма Мошк. Гольдштейнъ Симха Пинхас. Гольдштейнъ Хава Борух. Горинштейнъ Элька Ойзер. Литвакъ Ривка. Лягеръ Цаль Нисел. Мандельцвайгъ Шмуль Лейб. Перзюкъ Ушеръ Янк. Савва Тойба Янк. Савва Шмуль Меер. Сапиро Юдко Мошк. Финшманъ Нисель Берк. Черницъ Вольфъ Янк. Винная лавка № 223.		Галантерея: Видра Іосъ Ицк. Красноперъ Итма Элев. Желѣзо-снѣбяные товары: Гладштейнъ Шмуль Мендел. Каганъ Липа Ушер. Кожевенные товары: Гольдштейнъ Двойра Овш. Карафинъ Овшія Меер. Кашперъ Песа Йонтел. Мануфактура: Вайнштейнъ Іосъ Гершк. Видра Гитля Гершк. Гольдбергъ Ривка Лейзер. Финшманъ Фрейда Янк-Іос. Мельница водяная: Глиба Анан. Тимоф. Мука: Гелерманъ Нахм. Мошк. Платье готовое: Борушекъ Бенц. Дув. Спекторъ Бенц. Симх. Потребительное о-во.
--	--	---

Єврейські підприємці Куніва.⁴⁴

Єврейська громада⁴⁵

У 1847 р. в Куневі проживало 618 євреїв, 1897 р. – 1661 (56,5%), 1923 р. – 1029 євреїв.

У 1865 р. в Куневі діяла синагога, в 1912 р. – єврейське ощадно-позичкове товариство.

Основні заняття єврейського населення – ремесла та торгівля.

У 1914 р. євреям належали єдина аптека, всі 3 склади аптечних товарів, 27 лавок (у т. ч. усі 13 бакалійних). Єврейське був лікар земської лікарні.

⁴³Adam Boniecki. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Cz. 1. — t. 2. — S. 222. URL: <https://polona.pl/item-view/6a87b81a-0e98-4bf9-b315-8c1350297db2?page=262>

⁴⁴Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. — С. 850. — 1176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5364#c=0&m=0&s=0&cv=0>

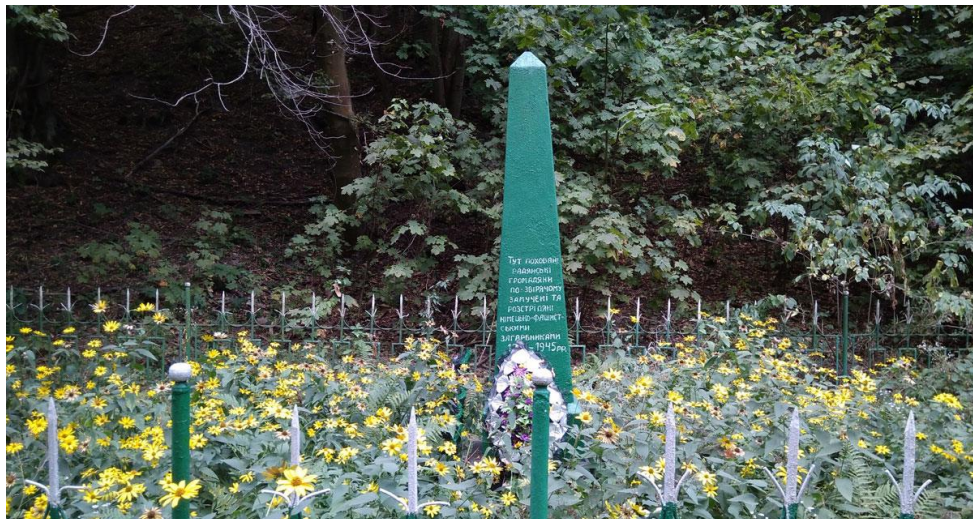
⁴⁵Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. — С. 14, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У липні 1941 р. Кунів зайняли частини вермахту.

4 серпня 1941 р. у Куневі було розстріляно 159 євреїв-чоловіків та 50 жінок із Куніва та Малої Радогощі, 28 червні 1942 р. – 600 євреїв. 8 осіб залишили у майстерні з обробки шкір; кілька десятків відправили до с. Плужне, де їх пізніше розстріляли.

«У нас переважно жили поляки, а ось сусідній Кунів був єврейським містечком, – розповідає пані Зінаїда про євреїв. – Там у мене були дві подруги: Пепя і Беба, з якими ми спілкувалися українською мовою. Я довго не могла запам'ятати їхні імена. Вони були моїми однолітками, але їхня подальша доля мені невідома. Знаю, що в Куневі був яр, де знищували місцевих євреїв»⁴⁶.

Меморіал на братській могилі⁴⁷

Кунів, мацева на єврейському цвинтарі.⁴⁸

⁴⁶Родинні історії: «Ми жили на самому кордоні, на радянській стороні» URL: <https://monitorwolynski.com/uk/news/4117-29415>

⁴⁷Напис на пам'ятнику: Тут поховані радянські громадяни по-звірячому замучені та розстріляні німецько-фашистськими загарбниками.

⁴⁸ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kuniv-jewish-cemetery/>

Заїзд у Купині. 1930 р.⁵⁰

Купин — село у Городоцькій міській територіальній громаді Хмельницького району.

Першим задокументованим власником Купина і Чорної Води був у 1407 р. якийсь Богуслав зі Стахова. У 1493 р. у купині було 8 димів і 3 плуги-лани. У 1542 р. – 2 плуги, стільки ж у 1565 р. В 1578 р. – вже 4 плуги.

У XVI ст. власниками містечка були Замоїські, у 1637 р. Олександр Замоїський продав поселення Миколі Гербурту. Саме Гербурти начебто запросили у Купин кармелітів і заснували тут монастир – письмових свідчень про це немає, достеменно перебування кармелітів у Купині зафіксоване лише з 1745 р.

У другій половині XIX ст. в Купині діяли свічковий та шкіряний заводи, аптека та однокласне народне училище; працювало близько 70 ремісників. У містечку, населення котрого тоді було близько 2,3 тис. жителів, були синагога, два молитовних будинки, церква та католицька каплиця.

Єврейська громада⁵¹

Євреї жили в Купині з початку 18 століття.

Чисельність єврейського населення: 1765 р. – 405 євреїв, 1897 р. – 1391, 1923 р. – 670, 1926 р. – 1089 євреїв.

У 1865 р. діяла 1 синагога, у 1889 р. – 3 синагоги, єврейський цвинтар.

⁴⁹ Kupin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883. — T. IV.— S. 886—887. URL: https://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/886; E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieków. Kórnik, 1998.

⁵⁰ Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" (Харків, 2013).

⁵¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского. Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). – С. 910-911. с. 960. URL:https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Єврей. енциклопедія. URL: <https://beket.com.ua/hmelnickaja/vinkovcy/>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Avraham Rosen Kupyn /Kamenets-Podolsk u-sevivata Editors: A. Rosen, Assoc. of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel Published in Tel Aviv, 1965, s. 223. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kamyanets_Podilskyy/kam221.html

Основні заняття єврейського населення – дрібна торгівля та ремесла (особливо гончарний промисел та виробництво цегли).

У 1914 р. євреям належали єдиний склад аптечних товарів, обидва лісові склади, 26 лавок (у т. ч. всі 14 мануфактурних, всі 8 бакалійних); євреєм був єдиний лікар в Купині.

6–7 березня 1919 р. у Купині стався погром, влаштований частинами Червоної Армії.

У 1925 році в Купині було зареєстровано 35 єврейських сімей (96 осіб), які бажали переселитися до Херсонського округу.

У 1920-х роках. у Купині діяла початкова школа з викладанням на їдиш.

У 1920-х роках. створено єврейський колгосп.

У 1927 була закрыта міква.

За радянської влади чисельність єврейського населення почала зменшуватися.

Після окупації частинами вермахту у Купині було створено гетто. У вересні 1942 року 291 євреїв Купина були розстріляні (поховані в братській могилі на єврейському цвинтарі).

Викладацький склад «Талмуд Тори»

«Це було невелике містечко, – пише Авраам Розен, – оточене горами та лісами, у Кам'янець-Подільському районі. У його центрі розташовувався великий і просторий ринок, а навколо нього кілька вулиць і провулків, переважно заселених, переважно ті, що були ближче до ринку, євреями, а в меншості, далі від нього, – язичниками. На краю ринку стояла велика синагога, поруч із якою знаходився Бейт-Мідраш та «сіоністський анклав», а по обидва

боки від неї стояли одноповерхові житлові будинки з великими та малими крамницями перед ними, де продавалися продукти харчування, галантерея, промислові товари, будівельні матеріали тощо. У всі будні дні ринок був майже порожнім і безлюдним, і лише в дні «ярмарків» він був заповнений безліччю селян, які приїжджали з навколишньої місцевості та привозили на продаж урожай своїх земель. Завдяки близькості австрійсько-галицького кордону (близько 25 км), місцеві єврейські купці вивозили за кордон різні товари, особливо птицю та яйця.

Окрім крамарів та торговців, у місті також працювали різні ремісники та майстри, такі як: кравці, кушніри, шевці, теслі, ковалі тощо. Деякі мешканці міста працювали клерками на єврейському заводі цукрової промисловості, який знаходився неподалік.

«Талмуд Тора». Купин, 1909 р.

Єврейська громада там налічувала близько 2000 осіб. Окрім синагог, Хевра-кадіші, лазні та добровільної пожежної роти, вона майже не мала інших громадських закладів. Санітарний стан у місті був дуже занедбаним, і через відсутність доріг та тротуарів його вулиці буквально тонули в багнюці та болоті в дощові дні. У місті не було ні лікаря, ні лікарні, і мешканці обходилися своїм місцевим (єврейським) фельдшером або замовляли лікаря з сусіднього міста Городок. Поштового відділення там також не було, і спеціальний пошанець щодня їздив до Городка, клав листи та посилки, які йому давали, на пошту та приносив звіти пошту до міста. За винятком «священних посудин», таких як: рабин, ритуальні різники, кантори та шамаші, єврейська громада в Купині не мала оплачуваних державних службовців, і за потреби її справами керували синагогальні габбаї або добровільні домовласники.

Реєстрацію народжень та смертей також здійснював «рабин від імені» вищезгаданого міста Городок.

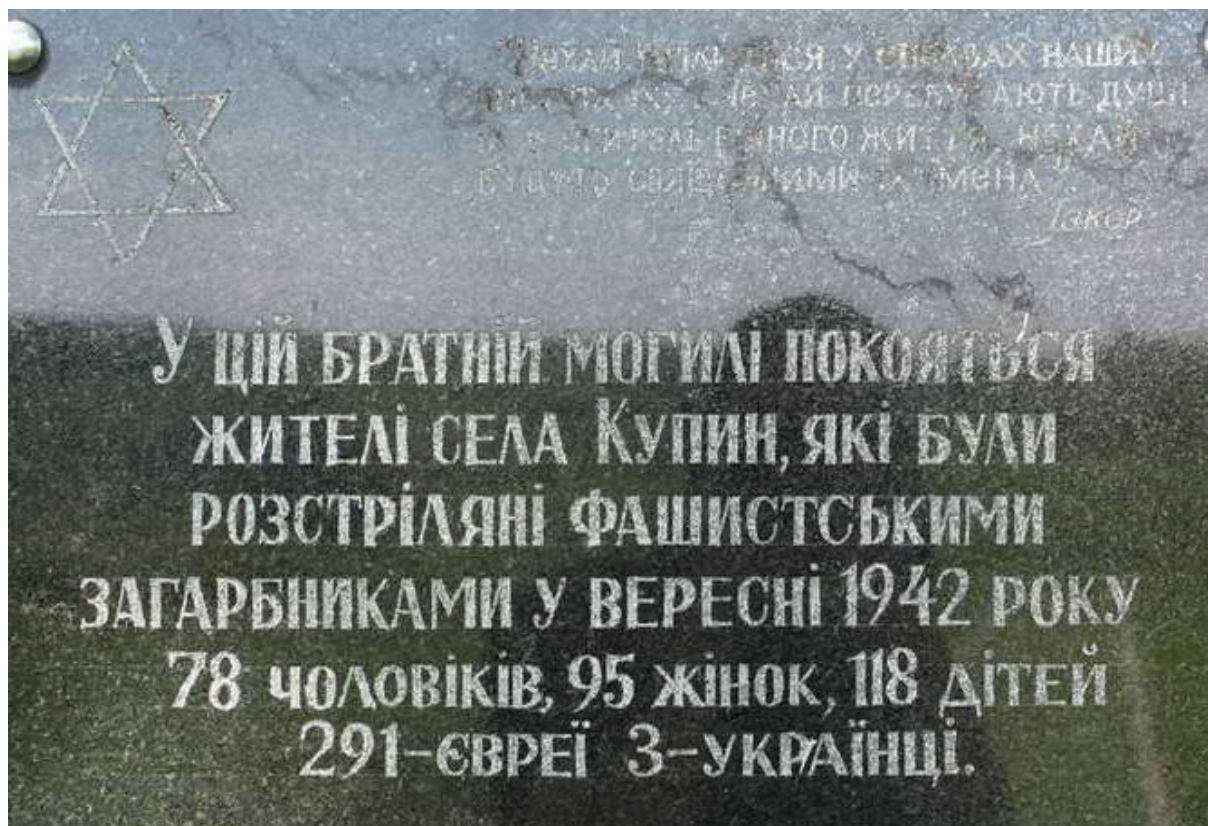
Дійсно, за своїм економічним та соціальним становищем Купин нічим не відрізнявся від решти малих та віддалених міст на Поділлі. Однак у своїй діяльності в галузі національного відродження, і особливо в галузі єврейської освіти, вона перевершила багатьох з них і навіть вважалася однією з найпередовіших у цих районах. Завдяки деяким представникам місцевої сіоністської інтелігенції, і зокрема відомому сіоністському бізнесмену в цьому районі Аарону Вайнбауму, сіоністська ідея проникла майже в кожен єврейський дім у місті, і сіонізм контролював усі державні справи та спрямовував їх у бажане русло. За ініціативою місцевої сіоністської асоціації було створено єврейську школу («Талмуд Тора»), в якій навчалися майже всі діти міста з усіх верств суспільства: бідні та багаті, ультраортодоксальні та вільні. «Хедери» були повністю закриті без жодних заперечень з боку ультраортодоксальних «домовласників», які також, як згадувалося, відправляли своїх синів і дочок до «сіоністської» школи. Кількість учнів у цьому закладі, яким керував батьківський комітет на чолі з вищезгаданим Аароном Вайнбаумом, сягала приблизно 120-150 осіб, а його програма навчання включала, окрім вивчення івриту (Танах, Талмуд, іврит, ізраїльська література та історія), також загальні предмети. За останні десять-дванадцять років існування цієї змішаної школи метод навчання був адаптований до загальнонаціональної «культури» в Росії, і його замінив «іврит на івриті», що було своєрідним нововведенням, невідомим у навколишніх містах. Щороку для учнів проводилися публічні іспити, і це значно розрекламувало іврит у місті.

Бюджет закладу формувався з плати за навчання, що збиралася переважно з дітей заможних верств населення. Під час Першої світової війни було кілька перерв у їхньому регулярному навчанні через полон наших синів російською армією, яка проходила через місто дорогою до австрійського кордону. Дійсно, ці заворушення не підірвали заклад, який продовжував своє існування до того часу, як радянська влада захопила цей район.

У співпраці зі шкільними вчителями, більшість з яких були з різних культурних центрів, місцева молодь проводила досить різноманітну національно-культурну роботу. Через брак публічної бібліотеки та читальні, Було створено своєрідний шабатний клуб, де підлітки різного віку збиралися для розмов та читання. Час від часу там також проводилися дебати на різні літературні теми. Також деякий час існувала асоціація «хто говорить на івриті», члени якої щоп'ятниці ввечері зустрічалися в одному зі своїх будинків, щоб поговорити на івриті про різні речі. З часом там також було виявлено кілька театральних талантів, і сформувалася група аматорів, якій вдалося майже постійно облаштувати сцену для вистав на їдиш та івриті. Ставилися п'єси Шолема Аша, Переца Гіршбайна, Якова Гордіна та інших. Одна з учасниць цієї групи аматорів, Шифра Ашман-Ріфніцер, яка пізніше іммігрувала до Ізраїлю, була однією з перших акторок ізраїльського театру «Охель».

Однак, з настанням нацистського Голокосту проти українського єврейства, невелика громада Купина була стерта з лиця землі разом з рештою і стала такою, ніби її ніколи й не існувало. Але пам'ять про неї ніколи не зникне серед її

синів, що залишилися в живих, які були виховані в ній у самобутньому сіоністському національному дусі та приїхали до Ізраїлю, щоб обробляти її та удобрювати її як батьківщину предків усієї нації».⁵²

Купин, братська могила.

⁵² Avraham Rosen Kupyn /Kamenets-Podolsk u-sevivata Editors: A. Rosen, Assoc. of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel Published in Tel Aviv, 1965, s. 223. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Kamyanets_Podilsky/kam221.html